

Б. АЛИЕВ
Т. НОРОВ

КОРРУПЦИЯ ГЛОБАЛ-ИЖТИМОЙ ИЛЛАТ

МОНОГРАФИЯ

«IQTISODIYOT»

338
Д48

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

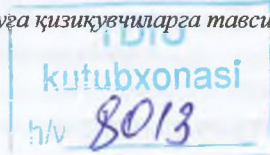

Б. Алиев, Т. Норов

КОРРУПЦИЯ ГЛОБАЛ-ИЖТИМОЙ ИЛЛАТ

Монография

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Олий ўқув
куртлараро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи
Кенгаши томонидан мазкур монография илмий тадқиқотчилар, олий ўқув
куртлари талабалари ва бошқа мавзуга қизиқувчиларга тавсия этилади.*

ТОШКЕНТ – “ИҚТИСОДИЁТ” – 2022

UZK 141.141.1
АНА 0' 404.00

Алиев Б., Норов Т.О. Коррупция глобал-ижтимоий иллат. Монография.
Т.1 "IQTISODIYOT", 2022. -272 б.

Мазкур монографияда коррупция жамиятнинг ил ирири иллоти сифатида ифодаланиб, унга қарши курашни аввало титлим-тарбиядан бошлаш, халқимизнинг бой маънавий меросидан, жаҳон тажрибасида синхрон усуллардан самарали фойдаланиш кераклиги хақида фикр юритилган.

Монографияда келтирилган илмий далиллар, конулар ва чора-тадбирлар, ҳар бир бобнинг шакдан хилми-чиллиги китобнинг таърифни ҳусусияти саншлади.

Ушбу монография бирчи тоҳаларида филолит юридатган мутахассис, илмий келтирувчилар ил кел илми учун муайяновилган.

Алиев Б., Норов Т.О. Коррупция — это глобальное бедствие.
Монография. Т.1 "IQTISODIYOT", 2022. -272 с.

И этой монографии коррупция описывается как самое вредное бедствие общества, и утверждается, что борьбу с ней следует начинать с просвещения, эффективного использования богатого духовного наследия нашего народа, методов, проверенных мировым опытом.

Научные доказательства, законы и меры, представленные в монографии, а также разнообразие форм в каждой главе являются описательными особенностями книги.

Это исследование предназначено для профессионалов, исследователей и широкой общественности, работающих во всех областях.

*Мазкур монография проф. Қ.А. Шарипов,
проф. С.К. Худойкулов тахрири остида нашр этилган.*

Масъул муҳаррир: Ш.Қурбонов

Тахризчилар:

*фалсафа фанлари доктори, профессор — А. Мухтаров
фалсафа фанлари номзоди, доцент — Т. Султонов
фалсафа доктори (PhD), доцент — Д. Эрназаров*

*Монография Тошкент Давлат иқтисодиёт университети
Кенгашилнинг 2022 йил 31 январь 6-сонли Қарори
асосида нашрга тавсия этилган.*

ISBN 978-9943-8157-2-8

© «IQTISODIYOT», 2022
© Б. Алиев, Т. Норов, 2022

КИРИШ

Коррупция, халқ атамаси билан айтганда “порахўрлик” энг қадимги ижтимоий иллатлардан бири бўлиб, бу иллат, барча даврларда дунёнинг турли минтака ва давлатларида турли даражада ва хусусиятларда намоён бўлиб келган, унга қарши кураш чоралари ҳам турли даража ва услубларда кечган. Афсуски, коррупция ҳозирги кунда ҳам иродасиз кишилар ҳисобига глобал муаммо сифатида сақланиб келмоқда.

Коррупцияга қарши кураш илгари бир давлат доирасида кечган бўлса, ҳозирга келиб у жаҳон миқёсида умумий тизим асосида олиб борилмоқда. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа халқаро ва минтақавий ташкилотлар, давлатлараро ҳамдўстликлар доирасида бу жирканч иллатга қарши биргалиқда кураш бўйича шартномлар, конвенциялар тузилаётганлигини айтиш мумкин. Жаҳон ҳамжамиятининг узвий қисми бўлган Ўзбекистон ҳам бундай ижтимоий иллатдан холи эмас. Шу боис бизда коррупцияга қарши курашнинг ўзига хос стратегияси ишлаб чиқилди ва у такомиллаштириб борилмоқда. Хусусан, коррупцияга қарши курашиш соҳасида муҳим ташкилий-ҳуқуқий ислохотлар амалга оширилди. Аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини, жамиятда коррупцияга муросасиз муносабатни шакллантиришга йўналтирилган тизимли чоралар кўрилди.

Ислохотларни амалга ошириш доирасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилиниши, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти очиклиги, жамоат ва парламент назоратини таъминлаш механизмлари шиффолиги такомиллаштирилди, шунингдек, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ҳамда суд органлари фаолиятининг ҳуқуқий асослари ислох қилинди.

Бугунги кунда, иқтисодиётни янада ўстириш, халқ фаровонлигини ошириш, мамлакатда инвестиция муҳитини яхшилаш борасидаги стратегик вазибаларни хал этишда коррупцияга қарши курашиш давлат сиёсатининг устувор масаласига айланди. Бу саъй-ҳаракатлар эса, коррупциянинг ҳар қандай кўринишларини, унинг сабаб ва шарт-шароитларини бартараф этиш бўйича янги тизимли чоралар кўришни тақозо қилмоқда.

Бу борада энг катта амалий ислохотлардан бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги «Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»¹ фармони билан Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ташкил этилгани бўлди.

¹ <https://lex.uz/docs/4875784>

Ўтган 5 йилда мамлакатимизда коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш, давлат ва жамият қурилишининг барча соҳаларида коррупция омилларига чек қўйишга қаратилган 10 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниб, «Йул хариталари» ҳамда чора-тадбирлар режалари тасдиқланди. Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги қонуни билан давлат органларининг вазифалари аниқ белгилаб берилди.

Бундан ташқари, қатор халқаро нодавлат нотижорат ташкилотлари билан расмий алоқалар йўлга қўйилиб, халқаро рейтингларда мамлакатимизни юқори поғоналарга кўтариш бўйича тизимли ишлар олиб борилди.

Хусусан, коррупция ҳолатлари ҳали ҳам кузатилаётганлиги, бундан халқимиз азият чекаётганлиги, шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлигининг ва Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш миллий Кенгашининг фаолияти тўғри йўлга қўйилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони қабул қилинди. Унда мамлакатимизда бу иллатга қарши курашиш, соҳада давлат сиёсатининг самарали амалга оширилишини таъминлаш ҳамда коррупция кўринишларининг сабаб ва шарт-шароитларини бартараф этиш бўйича янги тизимли чоралар белгилаб берилди.

Шу боис ҳам, Шавкат Мирзиёев ўзининг сайловолди маърузаларидан бирида ушбу муаммога алоҳида эътибор қаратиб, «бугунги кундаги яна бир устувор вазифамиз — мамлакатимиз ривожига тўсик бўлаётган ёвуз иллат, яъни коррупция ва уюшган жиноятчиликка қарши курашиш, ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш масалаларини самарали ҳал этишдан иборат»² эканини алоҳида таъкидлаган эди.

Бу долзарб мавзунини ўрганиш ва кенг жамоатчиликка тарғиб қилиш, айниқса, мамлакатимизнинг келажакдаги истиқболини белгиловчи ёш авлод, талаба ёшлар ўртасида мавзуга оид билим ва тажрибаларини ошириш мақсадида турқум илмий, илмий-услубий, услубий қўлланмалар, монографиялар, дарсликлар яратиш вазифалари зарурати туғилди.

Шундай тадқиқотлардан бири мазкур «Коррупция глобал-ижтимоий иллат» монографияси ҳисобланади.

Мазкур монография коррупцияга оид янги маълумотларни ўз ичига олиши билан бирга, илгари мавзуга бағишлаб чоп этилган «Коррупцияга қарши

² Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси. -Тошкент шаҳри, 2016 йил 28 октябрь, 766-сон.

күршиш”³ номли монография ҳамда “Ўзбекистоннинг коррупцияга қарши кураш стратегияси”⁴ номли ўқув қўлланма асосида яратилди⁵.

Монография қуйидаги мавзуларни ўз ичига олган:

Биринчи боб: Коррупция тарихи, типологияси, коррупцияни ахлоқий баҳолаш, коррупция турлари, коррупция хизматлари бозори, шахсий манфаат, коррупцион иллатнинг бойитиш жойлари, суд тизимидаги коррупциянинг ирри, коррупциянинг макбул даражаси, халқаро савдода коррупция, коррупциянинг сабаблари, юқори даражадаги коррупция сабаблари, коррупцияга қарши кураш мавзулари таҳлил қилинган.

Иккинчи боб: коррупцияга қарши жаҳон тажрибаси деб номланган бўлиб, унда: Сингапур, Финляндия, Швейция, Россия, Япония, Австралия, Индонезия ва АҚШ тажрибаси каби мавзулар бўлиб, жаҳоннинг ривожланган давлатларида коррупция илллати ва унга қарши кураш стратегиялари қаламга олинган.

Учинчи бобда, коррупциянинг иқтисодий таҳлилида коррупция бўлган иқтисодиётда ресурсларни тақсимлаш модели, асосий агент назарияси баён қилинган.

Тўртинчи боб: Ўзбекистонда порахўрлик ва коррупцияга қарши кураш сиёсати бобида: порахўрлик, коррупция тушунчаси ва эътироф қилиниши, порахўрликнинг тавсифланиши, жарималар, сиёсат, муҳим хавф соҳалари, коррупция тўғрисидаги ахборот қандай топширилиши керак, коррупцион жиноятлари ва жиноий жавобгарлик каби масалалар таҳлил қилинган. Бу бобни ёритиш асосида, мамлакатимизда унинг амалий ва ҳуқуқий асоси бўлган қонунлар мисолида ёндошилди. Биз бу монографияда қисман но аъъанавий тарзда фақат умумий фалсафий жиҳат билан бирга, аниқ қонунлар воситасида, бевосита қонунлар ва қонуности ҳужжатларни тўлиқ келтирдик. Мақсад, коррупция илллати ҳақида умумий ва мавхум тасаввурдан қўра, у ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш ва унга қўлланиладиган жазолар хусусида аниқ ҳуқуқий билимларга эга бўлишни исботлаш.

Бу бобда: Ўзбекистонда коррупцион ҳолатлар, уларнинг хусусиятлари ва қарши кураш стратегияси ва ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-

³ Алиев Б. Ҳақимов Р. Коррупцияга қарши кураш. -Т.: Янги аср авлоди, 2012. 159 б.

⁴ Алиев Б., Мухторов А., Норов Т. ва бошқ. Ўзбекистоннинг коррупцияга қарши кураш стратегияси⁴. (ўқув қўлланма)Т.: “Iqtisodiyot”, 2021. 311 б.

⁵ Алиев Б. Ҳақимов Р. Коррупцияга қарши кураш. -Т.: Янги аср авлоди, 2012. 159 б.

тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон фармони⁶, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизimini такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6013-сон Фармони⁷, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-4761-сон қарори⁸, Вазирлар Махкамасининг 2020 йил 31 декабрдаги “Коррупцияга оид ҳуқуқбузарлик ҳақида хабар берган ёки коррупцияга қарши курашишга бошқа тарзда кўмаклашган шахсларни рағбатлантириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 829-сон қарори⁹, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 6 июлдаги “Коррупцияга қарши муроисага муносибатда бўлиш муҳитини яратиш, давлат ва жамият бошқарувида коррупциявий омилларни кескин камайтириш ва бунда жамонгчилик ингибицион кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6257-сон Фармони¹⁰, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 6 июлдаги “Коррупцияга қарши курашиш фаолиятини самарали ташкил этишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-5177-сон қарори¹¹, шунингдек, “Тараққиёт стратегияси маркази”, Коррупцияга қарши курашиш агентлиги ташкил этилганлиги мисолида ёритилди.

Бешинчи боб, коррупцияга қарши кураш бўйича халқаро қонунчилик деб номланган бўлиб, унда коррупцияга қарши кураш бўйича халқаро ва минтақавий ташкилотлар ва шартномалар, айниқса, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Коррупцияга қарши Конвенцияси”, бошқа халқаро, минтақавий ва давлатлараро иттифоқлар доирасида тузилган шартномалар мисолида таҳлил қилинди ва шу Конвенция ва шартномаларнинг матнлари келтирилди.

Олтинчи боб, Ислом динида коррупция – маънавий-ахлоқий иллат сифатида деб номланган бўлиб, бу бобда, Ислом динида коррупциянинг асосий кўриниши бўлган рибохўрлик, ришвахўрлик, судхурлик каби иллатларга берилган, таъриф ва тавсиф, пора ва унинг турлари, судхўрлик мавзулари таҳлил қилинган.

⁶ Lex.uz © Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази давлат муассасаси. -Тошкент ш., 2019 йил 27 май, ПФ-5729-сон

⁷ Lex.uz © Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази давлат муассасаси. Тошкент ш., 2020 йил 29 июнь, ПҚ-4761-сон

⁸ Lex.uz © Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази давлат муассасаси. <https://lex.uz/docs/-5495533>

⁹ Lex.uz © Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази давлат муассасаси. <https://lex.uz/docs/-5495533>

¹⁰ <https://lex.uz/docs/-5495533> Lex.uz © Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази давлат муассасаси.

¹¹ <https://lex.uz/docs/-5495533> Lex.uz © Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошидаги “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази давлат муассасаси.

I боб. КОРРУПАЦИЯ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ КЕЛИБ ЧИКИШ ТАРИХИ, ТУРЛАРИ ВА ДАРАЖАЛАРИ

Дунёда коррупциянинг тури ҳам, тавсифи ҳам жуда кўп. Унинг келиб чиқиш сабабларини очиш, унга қарши курашишнинг самарали йўлларини топиш бўйича олимлар, турли институтлар ва халқаро ташкилотлар томонидан юшиб, минглаб тадқиқотлар ўтказилган. Турли кўрсаткич ва рақамлар акс этган жиддийлик билан яратилган, ўзига хос рейтинглар тузилган. Ҳатто коррупциянинг чўлпа-хил формулалари ишлаб чиқилган. Бу борадаги тизимли ишлар ва тадқиқотлар изчил давом этмоқда.

Ижтимоий-тарихий вазият, фуқароларнинг ҳуқуқий дунёқараши, давлат тузилиши, иқтисодий ривожланиш омилидан келиб чиқиб, ҳар бир давлат коррупцияга қарши ўзига хос усулларда курашмоқда. Бу борада энг самарали йўл ҳали топилган эмас. Чунки коррупция бир қарашда оддий жиноят бўлиб кўрингани билан аслида, унинг келиб чиқиши ва яшовчанлик сабаблари жуда чингал ва мураккабдир.

Масалан бир давлатда натижа берган усул бошқа давлатда у қадар самара кўрсатмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳар бир давлат ва жамият коррупцияга қарши курашиш йўлини ўзи танлайди, аниқроғи, қандай йўл тўғри эканини ҳаёт кўрсатади. Қонунда коррупцияга қарши курашни кенг қамровда олиб бориш чоралари кўзда тутилгани, бу борада ҳар бир масалага алоҳида эътибор қаратилгани бежиз эмас.

Эътиборли жиҳати шундаки, коррупция билан боғлиқ ёндашувлар ва методологик таҳлил ва хулосаларда аниқ яқдиллик йўқ. Таҳлилларда коррупция энг жирканч ва хавфли иллатдан айрим ўринларда ҳатто ижобий баҳоланган.

Коррупция нима? Бу ҳақда ҳамманинг ўзига хос тасавури, тушунчаси бор, албатта. Қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатларда унга шундай таъриф берилган: **коррупция** — шахснинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга хилоф равишда фойдаланиши, худди шунингдек, бундай нафни қонунга хилоф равишда тақдим этиш саналади.

Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида”-ги қонунида коррупцияга қарши курашиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи ва унда иштирок этувчи органлар ҳамда ташкилотлар, коррупцияга қарши курашиш соҳасида ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, коррупциянинг олдини олишга доир чора-тадбирлар, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни аниқлаш, уларга чек қўйиш, жавобгарликнинг муқаррарлиги каби масалалар аниқ белгилаб қўйилган. Бу ҳақида кейинги бўлимларда тўхталиб ўтамиз.

Мазкур қонун билан яқиндан танишиш, унинг ҳар бир моддасини чуқур ўрганиб, ҳаётимизга татбиқ этишга интилиш, содда қилиб айтганда, коррупция балосининг нақадар мудҳиш иллат эканини тушуниш, мустақил идрок этиш, энг муҳими, унга қарши курашиш ҳар биримизнинг фуқаролик бурчимиздир.

Коррупцияга алоқадор одам қонунни бузишидан ташқари, ўзининг кимлигини, эътиқоди, маънавияти қай даражада эканини ошкор қилади. Бундай одам нафақат молиявий зиён-заҳмат етказди, балки давлатни, демократияни беҳурмат қилиб обрўсини тўқади, унга нон-туз бериб катта қилган, илму хунар, обрў ва мансаб берган эл-юртнинг юзига оёқ қўяди.

Коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари ва принципларини белгилашда бундай ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликнинг муқаррарлигини таъминлаш масаласи қатъий ҳисобга олинган.

Коррупцияга аралашган, бу жирканч иллатга қўл урган одам учун улуғ нарсалар, мўътабар туйғуларнинг кадри йўқолади. Бундай киши ҳаётда ҳамма нарсани сотиб олиш ва сотиш мумкин, деб ўйлайди. Улар ҳеч кимга, имон-эътиқодга ишонмайди, айна пайтда бундай кимсаларга ҳаёт учун азиз саналадиган ҳеч нарсани ишониб бўлмайди. Чунки улар ота-онаси, қариндош-уруғлари, ёру-биродарлари, маҳалла-қўйнинг юзини ерга кара-тишдан, бошини эгишдан уялмайди.

Ҳаммамиз яхши биламизки, қонун ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади. Ваколатлар, ҳуқуқ ва мажбуриятларни, амалга ошириладиган чоратадбирларни белгилаб беради. Агар ҳаётда қонун ишламаса, уни бир парча оддий коғоздан фарқи қолмайди. Шундай экан, коррупция ҳақида қонун қабул қилинди, энди ҳаммаси изига тушиб кетади, деб ўйлаш, хотиржамликка берилиш катта хато бўлади. Коррупция балосидан қутулиш, ислохотларни унинг чангалидан озод этиш ҳақида ҳаммамиз ўйлашимиз, бунинг заруратини ҳар биримиз юрагимиздан ўтказишимиз, унга қарши қатъий курашишимиз керак.

Бу кураш қундалик ҳаётимиздаги оддий ҳолатлардан бошланади. Шифокордан яхшироқ маслаҳат олиш, навбатни тезлаштириш, рейтинг дафтарчасига тузукрок баҳо қўйдириш ва шунга ўхшаш вазиятларда ўзимизни муносиб тутишимиз лозим бўлади.

Тўғри, ҳаётда турли ҳолатлар ва ҳаракатларга дуч келамиз. Баъзида кўз ўнгимизда қонунлар бузилади, инсон ҳуқуқи, кадр-қиммати поймол этилади. Бундай вазиятларда чорасизликдан одамнинг боши гангиб қолади. Лекин давлатимиз томонидан олиб борилаётган демократик ислохотлар, жорий

тигилаётган ҳуқуқий ўзгариш ва янгилаишлар фуқаролар чорасиз колганида ёрдамга келади. Олис кишлоклардаги мурожаатларнинг ҳам овози эшитилади.

Кишиларнинг табиатига ўхшаб раҳбару масъуллар ҳам турлича бўлади. “Жамоада ҳамма қулайлик ўзим учун, бу ташкилот менга бир пайтлардаги хизматларим, фароғатда яшамоғим учун берилган, марҳамат, қолганлар аравасини ўзи амаллаб тортаверсин” қабилда тор ва таскича ўйлайдиган, “олди-берди” фаолиятининг бир қисми деб тушунадиган, демократик қонун-қоидаларни етарлича идрок эта олмайдиган раҳбарлар ҳам йўқ эмас. Шунинг учун қонунда аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш, хусусан, давлат органлари ва бошқа ташкилотлар ходимларининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш чоралари кўзда тутилган.

Қонунда белгиланганидек, таълим муассасаларида коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги ҳуқуқий таълим ва тарбияни кучайтириш масаласи ҳам долзарб аҳамият касб этади. Тўғри ишлаб, тўғри яшаш саодатини болалиқдан, ёшлиқдан ўрганган киши мард ва ҳалол бўлади. Адолатсизлик, қонунга ҳурматсизлик, касбу амалга, ишончга хиёнат қилиб бўлмаслигини ўқиб-уққан, порахўрлик ва коррупцияга, суиистеъмолчиликка қарши ўзида иммунитет ҳосил қилган ёшлар келажақда журъатли, виждонли инсон бўлиб етишади. Қонунга, тартиб-қоидаларга ҳурмат сақлаб, эл-юртга садоқат билан хизмат қилади. Ҳалол меҳнат билан топилмаган бойлик тоғли бўлмаслигини, ҳеч кимга буюрмаслигини, яхшилик эмас, ёмонлик ва кулфат келтиришини тушунади.

Бир ёш кадр масъулиятли вазифага келса, амалга эга бўлса, бундан ота-она, қариндош-уруғ қанчалик қувонади. Бу табиий ва эзгу туйғу, албатта. Лекин баъзи нотўғри, зарарли иллатлар, билиб-билмай, тушуниб-тушунмай йўл кўйиб бериладиган одатлар ҳам борки, уларни асло эсдан чиқармаслигимиз керак. Гоҳида шундай бўладики, яқинлар, оға-иниларнинг “ўғлим ёки оғайни, мана, ишляпсан-ку, опангни узатилаётган қизига дурустрок совға бергин, амакингнинг етмай турган машина пулига ёрдам қилиб юборгин, қийналиб юрибди...” қабилдаги истак ва хоҳишлар ёш кадрларни бузади, бошини айлантириб қўяди. Яқинларига ҳурмат юзасидан бечора ўзини ўққа-чўққа уришга, ноқонуний иш қилишга, осон пул топишга ҳаракат қилади. Истаб-истамай, боши берк кўчага кириб қолади ва коррупция тузоғига илинади.

Қариндош-уруғчилик, таниш-билишчиликдан давлат ва жамият манфаатларига зиён етмаслиги, қонунларга, инсоннинг кадр-қимматига раҳна солинмаслиги керак. Қандайдир манфаат ортидан боғланган ришта, дўстлик,

ака-укачилик узокка чўзилмайди, ҳеч кимга хурмат олиб бермайди. Бунга ҳаётдан кўплаб мисоллар топиш мумкин.

Коррупцияга қарши курашишда, давлат ҳокимияти органлари фаолиятида очиқлик ва ошкораликни таъминлашда, фуқароларга тезкор ва холис ахборот етказишда оммавий ахборот воситаларига эркинлик бериш, демократик ислохотлар жараёнида уларнинг нуфузи ва мавқеини ошириш долзарб масала ҳисобланади. Шунинг учун коррупцияга қарши курашишда оммавий ахборот воситаларининг иштирок этиши, коррупцияга оид ҳуқуқ-бузарликлар тўғрисида ахборот бераётган шахсларни ҳимоя қилиш масалалари қонунда алоҳида белгилаб қўйилган.

Оммавий ахборот воситаларининг эркин ва дадил фаолиятсиз жамият ҳаётини демократлаштириш, кишиларни мустақил фикрлаб яшашга ундаш, ҳозирги кунда сув ва ҳаводек зарур бўлган жамоатчилик назоратини изчил йўлга қўйиш мумкин эмас. Бутун дунёда давлатнинг демократияни хурмат қилишига, халқнинг салоҳияти ва маданиятига матбуот эркинлиги, одиллигига қараб ҳам баҳо берилади. Албатта, бугун бу ҳақиқатни кўпчилигимиз яхши тушунамиз ва тан оламиз.

Шу ўринда коррупцияга қарши курашиш масаласининг яна бир томонига эътибор қаратсак. Нобоп, «муомала қилиш», «келишиш»га мойил раҳбар ёки бошқа бир масъул нафақат ташкилотга, жамиятга, ишчи-ходимларга зиён етказди, балки бундай инсон билан ташкилотнинг, жамоанинг, айниқса, ёш кадрларнинг вақти, умри беҳуда ўтади. Раҳбар ҳаммага ўрнатилган бўлиб, ҳалол ишлаб, фидойилик кўрсатиш ўрнига, йиғилишларда бир гапни гапириб, ўзи бутунлай тескарисини қилса, ундан ёш кадрлар нимани ўрганади? Қандай ўрнатилган олади? Коррупцияга қарши курашиш яна шуниси билан муҳимки, мазкур жараёнларда ишчи-ходимлар, ёшлар ҳалол ишлаши, ишонч ва ваколатга муносиб хизмат билан жавоб қайтариши зарур, деган тушунчага таяниб фаолият юритишни ўрганади. Ҳар қандай вазиятда мард киши, бари-бир, ҳалол бўлади, деган эътиқодда собит туради.

Шу сабабли ҳам сўнгги йилларда мамлакатимизда тадбиркорлар, кичик бизнес субъектларига “ягона дарча” тамойили орқали хизмат кўрсатиляпти, ягона портал орқали давлат хизматлари электрон шаклда тақдим этилмоқда. Қонун ҳужжатларига, давлат ташкилотларининг иш фаолиятига очиқлик, ошкораликни таъминлаш нуқтаи назаридан ўзгартиришлар киритилляпти ва бошқа кўплаб янгилликлар жорий қилинмоқда. Буларнинг барчаси коррупция балосини бартараф этишда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Фуқаролар бундай ёндашувни жонудили билан қўллаб-қувватламоқда.

Дунё кун сайин, соат сайин ривожланыпти. Давлатлар ва халқлар ўртасидаги ҳамкорликнинг тезкор, янгидан-янги уфқлари очилляпти, миллий иқтисодиётлар ўзаро чамбарчас боғланган ҳолда юксалмоқда, тараққий этмоқда. Бугун ҳар қандай давлат бошқа давлатлар билан изчил ҳамкорлик қилмасдан, оқилона инвестиция ва ресурсларга таянмасдан, жаҳонга чиқмасдан, айни пайтда дунёга эшикларини кенг очмасдан, инсонлар бемалол ишлайдиган ишончли маконга айланмасдан юқори натижаларга эриша олмайди.

Эркин фаолият юритишга кенг йўл очиб берилган, инсон ҳуқуқлари, қонуний манфаатлари қатъий ҳимоя қилинадиган мамлакатнинг остонасидан инсон аримайди, бундай давлат дунёнинг турли нуқталаридан ишбилармонлар ташинадиган юртга айланади.

Сўнгги вақтларда жамиятимиз ҳаёти, мамлакатимиз иқтисодиётининг турли соҳаларини янада жадал ривожлантириш бўйича қабул қилинган қонунлар, Президент қарор ва фармонлари ана шу эзгу мақсадга қаратилганини аниқлаш қийин эмас. Туризмни ривожлантириш, дунёнинг кўплаб давлатларидан юртимизга ташриф буюрадиган сайёҳлар учун виза режимини бекор қилиш ёки суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштириш, судларнинг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш ёхуд тадбиркорликка кенг эркинлик бериш, турли бюрократик тўсиқ ва ғовларни йўқ қилиш ҳақидаги ҳамда бошқа бир қанча қарор ва фармонлар инсонларнинг йўлини очишга, Ўзбекистонимизнинг жозибасини оширишга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни бу борадаги ислохотлар янада изчил тус олишига шароит яратмоқда, халқимизда катта умид уйғотмоқда.

Хусусан, Қонунга кўра, коррупцияга қарши курашиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи, бу жараёнда иштирок этувчи органлар ҳамда ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш учун Коррупцияга қарши курашиш бўйича Республика идоралараро Комиссияси ташкил этилиши белгиланган. Ушбу Комиссияни шакллантириш ва унинг фаолияти тартиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан белгиланиши қайд этилган. Бу меъёр коррупцияга қарши курашнинг доимий ва изчил тус олишида муҳим аҳамиятга эга. Конституциямизга мувофиқ Президент фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир.

Юқорида айтганимиздек, Коррупция (лот. **Corruption** «порахўрлик») ¹² – бу атама одатда мансабдор шахс томонидан ўз зиммасига юклатилган куч ва ҳуқуқлардан фойдаланишни англатувчи, шунингдек, ушбу расмий ваколат мақоми билан боғлиқ бўлган, қонунлар ва ахлоқий тамойилларга зид бўлган шахсий манфаатлар учун имкониятлар, алоқаларни англатади. Коррупция манфур давлатларга хос бўлган амалдорларнинг порахўрлиги деб ҳам аталади. Европа тилларидаги тегишли атама одатда лотин сўзининг асл маъносидан келиб чиқадиган кенгрок семантикага эга.

Коррупциянинг характерли белгиси мансабдор шахснинг ҳаракатлари билан унинг иш берувчиси манфаатлари ўртасидаги зиддият ёки сайланган мансабдор шахснинг ҳаракатлари билан жамият манфаатлари ўртасидаги зиддиятдир. Коррупциянинг кўп турлари мансабдор шахс томонидан содир этилган фирибгарликка ўхшайди ва давлат органларига қарши жиноятлар тоифасига киради.

Ўзига тегишли бўлмаган ҳар қандай ресурсларни тақсимлашда ўз хоҳишига кўра, ваколатига эга бўлган ҳар қандай мансабдор шахс (*мансабдор шахс, депутат, судья, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходими, маъмур ва бошқалар*) коррупцияга дуч келиши мумкин. Коррупцияни рағбатлантирувчи асосий омил – ҳокимиятдан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий фойда (*рента*) олиш имконияти, асосий тўсик эса таъсир қилиш ва жазолаш ҳавфи.

Буюк италян шоири Данте Алигьери ўзининг “Илохий Комедия” асарида порахўрларни жаханнам гравининг еттинчи доирасига жойлаштирди ¹³. Коррупциянинг тизимли хусусияти унинг қамраб олинадиган давлат ташкилотларида ишлайдиганлар учун мажбурлаш хусусиятида намоён бўлади: қуйи поғоналар пора йиғади ва ўз лавозимларини сақлаб қолиш учун юқори қисм билан бўлишади.

Макроиктисодий ва сиёсий иқтисодий тадқиқотларга кўра, коррупция катта зарар етказиши ва бутун жамият манфаатлари йўлида иқтисодий ўсиш ва ривожланишга тўсқинлик қилади.

1.1. Таъриф

“Коррупция” сўзининг луғавий маъносига тўхталиб ўтсак. Коррупция атамаси лотинча “*corruptio*” сўзидан олинган бўлиб, пора бериб сотиб олиш, бузилиш, ишдан чиқиш, ахлоқий (маънавий) бузилиш деган маъноларни англатади. Бошқа бир изоҳда, коррупция сўзи «сотиш», «сотилиш» деган маъноларни ҳам англатар экан. Раҳбар ёки масъул киши қандай қилиб

¹² <https://www.oecd.org/corruption/>

¹³ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/dante-aligeri-va-uning-ilohiy-komediya-si/>

коррупцияга қўл уради? Бунга қандай омиллар сабаб бўлади? Бу саволларга турлича жавоб бўлиши мумкин. Лекин шуниси аниқки, сотадиган, сотиладиган киши ҳеч бир вазифани қўнгилдан бажармайди.

Одатда мансабдор шахс томонидан унга берилган мансаб ваколатлари ва ҳуқуқлардан, шунингдек, бу билан боғлиқ расмий нуфуз мақомидан, имкониятлар ва алоқаларидан ўзларининг шахсий манфаатларини кўзлаб қонунчилик ҳамда ахлоқ қоидаларига зид равишда фойдаланишини англатади.

Коррупция — Жаҳон банки ва бошқа ташкилотлар коррупцияни: ишониб топширилган ваколатларни шахсий манфаатлари учун суиистеъмол қилиш деб тушунадилар. Шунингдек, аниқлайдиган (*ҳокимият ишончли манбаларни ўз ичига олиши, у давлат ва хусусий сектор билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги ва ҳ.к.*) ёки катъийроқ ҳуқуқий атама ва тушунчалар қўлланган.

1.2. Коррупция ўтмиши

Коррупцияга қарши курашчи сифатида тилга олинган биринчи ҳукмдор милоддан аввалги XXIV асрнинг иккинчи ярмида Лагаш шаҳар-давлатининг шумерлар қироли Урунинигина эди. Коррупция учун индикатив ва кўпинча шифқатсиз жазоларга қарамай, унга қарши кураш керакли натижаларга олиб келмади. Яхшиямки, энг хавfli жиноятларнинг олди олинди, аммо майда чиқиндилар ва пора даражасида коррупция кенг тарқалди. Милоддан аввалги IV асрда Бхарата (Ҳиндистон) вазирларидан бири томонидан Коррупция тўғрисидаги биринчи трактат Арта Шастра Каутиля таҳаллуси билан нашр қилинган эди. Унда у «кирол мулки, ҳеч бўлмаганда озгина бўлса ҳам, ушбу мулк учун масъул бўлганлар томонидан ўзлаштирилиши мумкин эмас»¹⁴, деган пессимистик хулоса қилди. Яна эътиборли жиҳати, бу қонун ва пандноманинг асосий мақсади кирол, яъни давлат мулки муҳофазасига қаратилган.

Қадимги Миср фиръавнлари ҳам худди шундай муаммоларга дуч келишди. Бу ерда амалдорларнинг улкан бюрократик аппарати мавжуд бўлиб, улар эркин дехқонлар, ҳунармандлар ва ҳатто ҳарбий зодагонларга нисбатан қонунсизлик ва ўзбошимчаликни яратишга имкон беришди. Ўша давр Мисрда оид манбалардан: «Ҳокимият олдида орқангизни эгиб олинг, шунда уйингиз тартибда бўлади, сизнинг маошингиз тартибда бўлади, чунки бу хўжайинга қарши бўлган одамга ёмон, лекин у ёқтирганда яшаш осон», дейилган¹⁵.

Судьяларнинг оғирлиги алоҳида ташвиш уйғотди, чунки бу мол-мулкни ноқонуний равишда тақсимлаш ва низоларни қонунчилик доирасидан ташқарида ҳал қилиш истагини келтириб чиқарди. Коррупциянинг барча

¹⁴ <https://qomus.info › mulk-uz>

¹⁵ [https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20\(V.Topildiyev\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20(V.Topildiyev).pdf)

турларини олиб борувчи етакчи динлар биринчи навбатда судьяларнинг пора-хўрлигини қоралашлари бежиз эмас:

- «бошлиқ совғаларни талаб қилади, судья эса пора учун судьялар ва зодагонлар ўз қалбларининг ёмон истакларини ифода этадилар ва ишни бузадилар»¹⁶;

-«Совғаларни қабул қилманг, чунки кўр-кўрона совғалар қалб кўзини кўр қилади ва солихларнинг ишини ўзгартиради»¹⁷;

- «*Бир-бирларингизнинг молларингизни ботил йўл билан еманг. Билиб туриб, одамларнинг молларидан бир қисмини гуноҳ ила ёйишингиз учун уни ҳокимларга ташламанг*» («Бақара» сураси 188 оят)¹⁸ ва бошқалар.

Қадимги Рим қонунларининг XII жадвалида «тузатувчи» атамаси «судда кўрсатмаларни пулга алмаштириш» ва «судьяга пора бериш» маъноларида қўлланила бошланди¹⁹.

Коррупцияни тушунишга муҳим туртки, Никколо Макиавеллининг асарларида янгича талқин қилинган. У коррупцияни истеъмол каби касаллик билан таққослади: «Аввалига таниб олиш қийин, аммо даволаш осонроқ. Агар унга эътибор берилмаса, уни таниб олиш осон, аммо даволаш қийин»²⁰.

XVIII аср охиридан бошлаб Ғарбда жамиятнинг коррупцияга бўлган муносабатида бурилиш даври келди. Либерал ислохотлар давлат ҳокимияти унга бўйсунадиган одамлар манфаати учун мавжуд, шунинг учун субъектлар амалдорлар томонидан қонунларга қатъий риоя қилиш эвазига ҳукуматни қўллаб-қувватлайдилар деган шиор остида амалга оширилди. Хусусан, 1787 йилда қабул қилинган АҚШ Конституциясига биноан, пора олиш АҚШ президентига нисбатан импичмент эълон қилиниши мумкин бўлган аниқ айтиб ўтилган иккита жинойтдан биридир²¹. Жамият давлат аппарати ишининг сифатига тобора кўпроқ таъсир ўткази бошлади. Сиёсий партиялар ва ҳукумат томонидан тартибга солиш кучайган сари, сиёсий элита ва йирик бизнеснинг тил бириктириши эпизодлари тобора кўпроқ ташвишга тушди. Шунга қарамай, XIX-XX асрларда ривожланган мамлакатларда коррупция даражаси бутун дунёга нисбатан пасайган.

Ривожланган мамлакатларда коррупция эволюциясининг янги босқичи XIX-XX асрларнинг бошлари эди. Бир томондан, давлат томонидан тартибга солинишни ва шунга мувофиқ амалдорларнинг ҳокимиятини яна бир бор

¹⁶ [https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20\(V.Topildiyev\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20(V.Topildiyev).pdf)

¹⁷ [https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20\(V.Topildiyev\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20(V.Topildiyev).pdf)

¹⁸ <http://muslim.uz/index.php/rukn/irfon/item/23529-2-ba-ara-surasi-188-oyat>

¹⁹ [https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20\(V.Topildiyev\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Rim%20huquqi%20(V.Topildiyev).pdf)

²⁰ Никколо Макиавелли. <https://ru.wikipedia.org>

²¹ <https://be.convdocs.org/docs/index-110965.htmlpage=23>.

кучайтириш бошланди. Бошқа томондан, ракобат курашида «давлатни сотиб олиш»га ўтишни бошлаган йирик хусусий бизнес пайдо бўлди – энди айрим кичик давлат хизматчиларининг эпизодик пора олишига эмас, балки сиёсатчилар ва юқори лавозимли амалдорларнинг фаолиятини капитал манфаатларини ҳимоя қилишга йўналтириш бошланди. Ривожланган мамлакатларда (айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ғарбий Европада) сиёсий партияларнинг ахамияти ошгани сайин, йирик фирмалар ва трансмиллий Корпорациялар сиёсатчиларга ўз манфаатларини *лоббичилик*²² қилгани учун эмас, балки партия ғазнасига шахсан тўлаб турганда, партиялардаги коррупция ривожланди.

XX асрнинг иккинчи ярмида коррупция тобора халқаро муаммога айлана бошлади. Чет элда юқори лавозимли амалдорларнинг корпорациялари томонидан пора бериш кенг тарқалди. Глобаллашув бир мамлакатдаги Коррупция кўплаб давлатларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатишни бошлаганига олиб келди. Шу билан бирга, энг юқори даражадаги коррупция даражаси бўлган мамлакатлар энди учинчи дунё билан чекланиб қолмадилар. 1990 йилларда собиқ социалистик мамлакатларда либераллаштириш, мансабни кўпол равишда суистеъмол қилиш билан бирга, “Финан-сиал Тимес” газетасининг 1995 йил 31 декабрдаги сонидан 1995 йилни «Коррупция йили» деб эълон қилинганлиги маълум қилинди. Коррупция тўғрисидаги билимларни тарғиб қилиш учун БМТ Халқаро Коррупцияга қарши кураш кунини (9 декабрь) ташкил этди²³.

1.3. Типология

Коррупцияни кўплаб мезонларга кўра таснифлаш мумкин: ўзаро таъсир қилувчи субъектларнинг турлари бўйича (фуқаролар ва кичик ходимлар, фирмалар ва мансабдор шахслар, миллат ва сиёсий раҳбарият); фойда тури бўйича (фойда олиш ёки харажатларни камайтириш); йўналиш бўйича (ички ва ташқи); субъектларнинг ўзаро алоқаси йўли билан, марказлашув даражаси, башорат қилиниши мумкинлиги ва бошқалар. Россияда тарихий жиҳатдан коррупция қонуний ҳаракатлар («пора олиш») ёки ноқонуний хатти-ҳаракатлар («очкўзлик») учун ноқонуний устунлик мавжудлигига қараб ҳам фарқ қилган²⁴.

²² <https://kun.uz>

²³ <http://pharmi.uz/9-dekabr-korrupsiyaga-qarshi-kurashish-xalqaro-kuni-munosabati-bilan-ochiq-eshiklar-kuni-tadbiri-tashkil-etildi/>

²⁴ <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologiya-korrupsii-i-osnovnye-modeli-korrupsionnyh-strategiy-povedeniya>

1.4. Коррупцияни ахлоқий баҳолаш

Коррупциянинг турли кўринишларига турли ахлоқий баҳо берилади: баъзи ҳаракатлар жиноий, бошқалари ахлоқсиз ҳисобланади. Иккинчисига, қоида тариқасида, меритократия принципини бузадиган сиёсий йўналишга асосланган непотизм ва «ҳомийлик» киради²⁵. *Меритократия* (сўзма-сўз таржима қилинганида «муносиб куч», лотинча «Меритус» – «лойиқ» ва қадимги юнонча «ҳокимият, ҳукумат» маъноларини билдиради) бошқарув тамойилидир.

Бироқ, Коррупцияга нисбатан ижобий муносабат ҳам мавжуд: «Коррупция ривожланмаган жойда қонун устуворлигининг фойдали ўрнини босиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, Коррупциянинг фойдаси — қўшимча сермахсул операциялар натижасида ҳосил бўлган қиймат — бу харажатлардан ошиб кетиши мумкин. Бундай ҳолат, эҳтимол, бизнес юришининг қонуний имкониятлари кескин чекланганда юзага келади»²⁶, — дейди, Канзас университети бизнес профессори, иқтисодчи — Дуглас Хюстон: Коррупцияни лоббичиликдан ажратishi керак. Лобби олиб бораётганда, мансабдор шахс ўз ваколатларини тайинлаш имкониятини ошириши ёки маълум бир гуруҳ номидан ҳаракат қилиш эвазига корпоратив нарвонни кўтариши учун ҳам ишлатади. Фарқи шундаки, лоббичилик учта шартга жавоб беради:

1. Мансабдор шахсга таъсир ўтказиши жараёни рақобатдош бўлиб, барча иштирокчиларга маълум бўлган қоидаларга амал қилади.
2. Яширин ёки ён тўловлар мавжуд эмас, муваффақият.
3. Мижозлар ва агентлар бир-биридан мустақил, чунки ҳеч бир гуруҳ бошиқа гуруҳ ишлаб топган фойдадан улуши олмайди.

Бироқ, баъзи тадқиқотчилар лоббиизми коррупциянинг ажралмас қисми деб ҳисоблашади.

Коррупциянинг энг хавфли шакллари жиноий жавобгарлик деб таснифланади. Буларга, биринчи навбатда, исрофгарчилик (ўғирлик) ва пора киради. Ўзлаштириш – мансабдор шахсга ишониб топширилган ресурсларни шахсий мақсадлар учун сарфлаш. Унинг оддий ўғирликдан фарқи шундаки, дастлаб одам ресурсларни тасарруф этиш ҳуқуқини олади: хўжайиндан, мижоздан ва бошқалардан. Пора бу коррупциянинг бир тури бўлиб, мансабдор шахснинг ҳаракатлари тақдим этиш эвазига жисмоний ёки юридик шахсга ҳар қандай хизматни кўрсатишдан иборатдир. Кўпгина ҳолларда, агар пора бериш товламачиликнинг натижаси бўлмаса, пора берувчи битимнинг асосий фойдаси

²⁵ <https://uzanticorruption.com>

²⁶ <https://www.jica.go.jp › issues › portal › uzbekistan>

ҳисобланади. Давлат ҳокимияти ва сиёсий жараёнларда — овозларни сотиб олиш ҳам жиноий жавобгарликка сабаб бўлади (гарчи баъзилар буни коррупция эмас, балки виждонли сайлов кампаниясининг бир тури деб ҳисоблашади).

Кўпинча ҳукуматни зўравонлик билан алмаштиришга чақирувларнинг сабаби коррупция. Шу билан бирга, кўпинча маълум бир сиёсий элитага эмас, балки умуман сиёсий тизимга қарши айбловлар қўйилади. Оскар Ариас Санчес таъкидлаганидек, авторитар тузумлар ҳокимиятни суиистеъмол қилишнинг аксарият қисмини жамоатчиликдан яширишга қодир, шунинг учун, уларнинг коррупцияси тўғрисида хулосани ўта муҳим далиллар, бутун жамият учун зарарли оқибатларини таҳлил қилиш асосида амалга оширилади. Аксинча, демократиядаги коррупция кўпинча катта зарар етказишдан олдин кенг реклама қилинади ва бостирилади. Бироқ, даврий можаролар фуқароларда уларнинг сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига таъсир ўтказиш қобилиятига ва демократиядан кўнгли қолганига шубҳа уйғотмоқда²⁷.

1.5. Коррупция турлари

Қундалик коррупция, оддий фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг ўзаро таъсири натижасида юзага келади. Унда фуқароларнинг турли хил соғалари амалдорга ва унинг оила-аъзоларига хизматлари киради. Ушбу тоифага непотизм (қариндош-уруғчилик) ҳам киради²⁸.

Бизнесдаги коррупция, ҳукумат ва бизнес ўзаро алоқада бўлганда юзага келади. Масалан, бизнес можаросида томонлар ўз фойдасига қарор чиқариш учун судьянинг ёрдамига мурожаат қилишлари мумкин.

Суверен коррупция, деганда демократик тизимдаги сиёсий раҳбарият ва олий судлар тушунилади. Бу ҳокимиятдаги гуруҳларга тегишли бўлиб, уларнинг виждонсиз хатти-ҳаракатлари ўз манфаатлари ва сайловчилар манфаатларига зарар етказадиган сиёсат олиб боришдир.

1.6. Коррупция хизматлари бозори

Энг кенг тарқалган нарса – марказлаштирилмаган (ташки) коррупция, бу амаллар мансабдор шахс ва шахс ўртасида индивидуал равишда юзага келади. Шу билан бирга, ички коррупция алоқалари бир ташкилот аъзолари ўртасида бўлиб, унга уюшган жиноятчилик хусусиятлари мисолдир.

Бихевиоризм доктринасига кўра, жамоага кириш, инсон ушбу жамоада қабул қилинган ҳуқ-атвор қондаларини қабул қилади. Шунинг учун, агар

²⁷ <https://anticorruption.uz>

²⁸ <https://anticorruption.uz>

идора ичидаги маданият пора билан боғлиқ ҳолда «қониқиш муҳити, баъзан расмий масалаларни ҳал қилишда масъулиятсизлик, ходимларнинг нотўғри хатти-ҳаракатларини муҳокама қилишда ошкораликнинг йўқлиги» мавжуд бўлса, унда янги келганлар бу хатти-ҳаракатни одатдагидек қабул қилишади ва келажакда унга риоя қилишади.

Бирок, бошқа тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, инсон ҳар доим бундай муҳитдан чиқиб кетиш учун асосий имкониятга эга; шунингдек, микро-ҳамжамият томонидан бузилишларга қарши курашиш ва оммалаштириш ёки уларни эътиборсиз қолдириш, лекин шу билан бирга, шахснинг ўзи томонидан бузилишларга йўл қўймаслик.

Амалдорлар орасида коррупциянинг тарқалиши унга бўйсунувчилар ҳам, раҳбарлар ҳам манфаатдор бўлишига олиб келади. Коррупциянинг мумкин бўлган фойдалари ва хатарларини баҳолаш қуйидаги модел бўйича соддалаштирилган шаклда тавсифланган:

- ушбу тизим анча барқарор ва шу билан барқарорликни таъминлайди.

- коррупция фаолияти. Масалан, сиз ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида виждонанлик презумпцияси принципига дуч келишингиз мумкин, бу уларнинг ходимларини ноқонуний хатти-ҳаракатларда айблаш эҳтимоли жуда камлигини англатади.

Амалиётда бўйсунувчилар пора билан нафақат юқори лавозим раҳбарлари, балки ўзлари ўртасида ҳам бўлишади. Яқиний натижа коррупцияга ҳос ички бозорлар ва иқтисодий механизмларни шакллантиришдир. Хусусан, ноқонуний даромадлари юқори бўлган лавозимлар пайдо бўлади. Бундай лавозимлар учун мансабдор шахслар ўртасидаги кураш ички «меҳнат бозори»²⁹ни шакллантиради. Коррупция ривожланиб бориши билан, расмийлар ҳар бир пора учун ички рақобатни камайтириш ва умумий даромадни ошириш мақсадида аниқ қарорларни қабул қилиш учун тарифларни белгилашдан бошлаб, алоҳида бўлимлар даражасидан бошлаб, бозорнинг баъзи бир марказлашуви мавжуд. Ноқонуний молиявий оқимларнинг барқарорлигини таъминлаш учун коррупциядан олинadиган иқтисодий самарани оширишга ҳуқуқий ва ижтимоий хавфларни камайтиришга қаратилган маъмурий ва қонунчилик чоралари талаб этилади.

1.7. Шахсий манфаат

Товламачилик («ҳуқумат рэкет») ўз хоҳишига кўра, ваколатли шахслар томонидан лицензиялар, махсус рұхсатномалар ёки мансабдор шахснинг

²⁹ <https://anticorruption.uz>

мақолатига қирадиган бошқа хизматларни олишларига йўл қўймаслик учун ималга оширилади. Агар мансабдор шахс тўлаши керак бўлган тўловлар миқдорини (масалан, солиқлар ёки йиғимлар) тахмин қилиш мақолатига эга бўлса, бу ҳам товламачилик учун имкониятларни очиб беради.

Давлат хизматчисининг товламачилиги билан дуч келган шахс олдида пора бериш (таъсир қилиш хавфини келтириб чиқарадиган) ички ёки ташқи назорат органи орқали давлат хизматчисининг хатти-ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқи мавжуд. Қарор апелляция тартибининг қанчалик қимматга тушишига, шунингдек, фуқаро давлат хизматчисининг қонуний ҳуқуқлари ва мажбуриятларини билишига боғлиқ.

Ўзаро қелишув товламачилик билан бир хил шароитда содир бўлади, лекин у иккала томон учун фойдали бўлиши ва давлатга зарар етказадиган битим тузишдан иборатлиги билан фарқ қилади. Масалан, боғхона инспектори пора эвазига импорт миқдорини камайтириши ва шу билан импорт қилувчи фирманинг боғлар учун тўлаши керак бўлган миқдорни камайтириши мумкин. Битим, мансабдор шахсни назорат қилиш учун масъул бўлган тузилмаларни ўз ичига олиши мумкин.

1.8. Коррупцион иллатнинг бойитиш жойлари

Бюрократия, айниқса, юқори сийёсий элита учун коррупцияни бойитишнинг асосий усулларидан бири бу давлат харажатлари.

Инвестиция лойиҳалари асосан юқори лавозимли шахсларнинг ўз ихтиёри билан қабул қилган қарорлари билан белгиланади. Йирик инвестиция лойиҳалари (айниқса, хорижий корпорациялар иштирокида) кўпинча монополь ҳуқуқларни танлов ғолибига топширишни ўз ичига олади, бу эса расмийларга, айниқса, катта пора беришни ваъда қилади. Баъзи бир лойиҳалар маълум гуруҳлар лойиҳа ижрочилари сифатида тайинланганлардан ижара ҳақи («давлат ижараси») олишлари учун махсус яратилади.

Давлат харидлари, қоида тариқасида, бир неча кишидан тендер асосида объектив равишда энг яхши таклифни танлашни ўз ичига олади, лекин баъзида мансабдор шахс битимдан энг юқори «Комиссия» («тепки») ваъда қилган сотувчининг ғалабасини таъминлаши мумкин. Бунинг учун тендерда иштирок этиш чекланган, унинг қоидалари тўлиқ эълон қилинмаган ва ҳоказо. Натижада, нархлар ошиб кетган нархларда амалга оширилади.

Бюджетдан ташқари ҳисоб-китоблар кўпинча қонуний мақсадлар учун яратилади (пенсия, йўл фондлари ва бошқалар). Аммо баъзи бир фондларда, масалан, ногиронларга ёрдам бериш учун, даромадлар реал харажатлардан сезиларли даражада ошиб кетиши мумкин, бу эса баъзи мансабдор

шахсларнинг «профицит»ни ўзлаштириш истагини рағбатлантиради. Аксинча, дефицит бўлган тақдирда, амалдорлар кўпинча пулни ким олишини ўз хоҳишига кўра ҳал қилишади. Баъзи мамлакатларда чет эл ёрдами орқали ёки табиий ресурсларни сотишдан олинган маблағлар бюджет маблағларига қараганда камроқ шаффоф ва кам назорат остида бўлган махсус фондларга йўналтирилади. Товар нархларининг бир неча дақиқали тебранишлари туфайли битимнинг ҳақиқий миқдорини ва бундай маблағларга ажратмалар миқдорини аниқлаш осон эмас, бу пулларнинг бир қисмини мансабдор шахсларнинг чўнтагига йўналтиришга имкон беради.

Коррупция нуктаи назаридан энг даромадли бошқа соҳаларга қуйидагилар киради:

- *солиқ имтиёзлари;*
- *товарларни бозор нархларидан паст нархларда сотиш;*
- *ернинг қийматига таъсир кўрсатиши сабабли районлаштириш;*
- *Табиий бойликларни қазиб олиш;*
- *давлат активларини сотиш, айниқса, давлат корхоналарини хусусийлаштириш;*
- *тижорат (хусусан, экспорт-импорт) фаолиятининг муайян турига монопол ҳокимият бериш;*
- *яширин иқтисодиёт ва ноқонуний бизнес устидан назорат (товламачилик, таъқиб қилишдан ҳимоя қилиш, рақибларини йўқ қилиш ва бошқалар;*
- *ҳукуматдаги масъул лавозимларга тайинлаш.*

Проф. Т. Гилвасоннинг таъкидлашича, фуқаролар учун давлат бошқаруви маълумотларига бепул кириш имконияти йўқлиги (яъни унинг хиралашганлиги) коррупцияни кучайтиради ва муқаррар равишда иктисодий инкирозга олиб келади.

1.9. Суд тизимидаги коррупция

Қуйида келтирилган коррупция шакллари, авваламбор, судьяларга тегишли, аммо маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисида улар тегишли ишларни кўриб чиқишга ваколатли мансабдор шахсларга (ички ишлар органлари, ўт ўчирувчилар, солиқ, боғхона органлари ва бошқалар) мурожаат қилишлари мумкин.

Қонунчиликдаги «вилкалар», кўпгина қоидалар судьяга айбнинг даражаси, ҳуқуқбузарликнинг оғирлиги ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олиш учун энгил ва оғир жазо турларидан бирини танлашга имкон беради. Бундай ҳолда судья ҳуқуқбузарликни содир этган фуқарога таъсир ўтказиш воситасига

ага. Жазонинг юқори ва пастки чегаралари ўртасидаги фарқ қанчалик катта бўлса, фуқаро шунчалик кўп пора беришга тайёр бўлади.

Муқобил маъмурий жазо. Муқобил маъмурий жазо қўлланилиши билан қонун қоидалари мавжуд, масалан, жарима ёки ҳибсга олиш. Улар кўпгина «вилкалар» меъёрларидан нафақат кенг қамровли жазолар (ва, демак, ҳуқуқбузарга пора бериш учун кучли туртки) билан, балки адолатни суд ҳокимияти эмас, балки ижро этувчи ҳокимият вакиллари амалга ошириши билан ажралиб туради. Кўпгина адвокатлар ушбу турдаги санкцияларни қўллаш фақат жиноий суд мажлисида асосланади, деб ҳисоблашади, аммо маъмурий жараёнда унчалик катта асосга эга эмас: «Биринчидан, суд жараёни суд жараёнининг очиклиги (ошкоралик), қарама-қаршилиқ, оғзаки ва тўғридан-тўғри принципларга асосланади. Маъмурий суд ишларида фуқаро кўп ҳолларда ҳокимият вакили билан ёлғиз қолади. Иккинчидан, маъмурий ҳуқуқбузарлик учун энг юқори жазо ҳам жиноятчи учун жиноят қонунчилигидаги каби оғир эмаски, уни фарқлаш мантиқан тўғри келади».

Ҳуқуқбузарликнинг қайта малакаси. «Вилкалар» нинг яна бир тури – бу ҳуқуқбузарликнинг турли кодларда такрорланиши. Бу содир этилган ҳуқуқбузарликни энгилроқ тоифага (масалан, жиноятчидан маъмурий ёки фуқаролик тоифасига), ёки аксинча, оғирроқ тоифага қайта саралаш имкониятларини очиб беради. Қонунчиликнинг ноаниқ тузилганлиги сабабли жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликларни фарқлаш кўп ҳолларда қийинлашади ва бундай ҳолатларда судьялар (ёки мансабдор шахслар) ўз ихтиёри билан қарор қабул қилишади, бу эса пора олиш ва товламачилик учун имкониятларни очиб беради.

Фуқароларнинг пул бўлмаган зарари. Баъзи қонун нормалари, агар улар қонун нормаларига бўйсунмиши билан боглиқ бўлган шахсга зарар етказадиган бўлса, коррупцияни келтириб чиқариши мумкин. Ҳатто жарима миқдори ва жиноят учун пора номинал даражада тенг бўлган тақдирда ҳам, жарима тўлашда банкда тўловни амалга ошириш ва жаримани расмийлаштирган идорага тўлов (квитанция) ҳужжатларини тақдим этиш учун пул бўлмаган вақт сарфлари билан бирга олиб борилишини таъкидлаш керак. Қонун устуворлиги оқибатида етказилган зарарлар ҳар хил ва фуқаролар учун ёқимсиз. Шунини ҳам ёдда тутиш керакки, барча фуқаролар ўз ҳуқуқларини судда ҳимоя қилишга тайёр эмаслар.

1.10. Коррупциянинг зарари

Томас Хоббес ёзганидек, коррупция «ҳар доим ва барча васвасаларда барча қонунларга нисбатан нафратланиш келиб чиқадиغان илдиждир»³⁰. Юқори даражада коррупцияга учраган мутасаддиларда аксарият давлат ресурслари атайин энг осон талон-тарож қилинадиган ёки пора энг осон йиғиладиган каналларга йўналтирилади. Сиёсат коррупция устидан назорат механизмларини: матбуот эркинлиги, адлия тизимининг мустақиллиги, рақобатдош сиёсатчилар (муҳолифат) ва фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларини янада тўхтатишга қаратилган. Масалан, баъзи инсонлар инсоннинг ўзини тутиши ва ташқи кифёси ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари томонидан пора талаб қилиш учун инсонни ҳибсга олиш тўғрисида сигнал бўлган ҳолатлар мавжудлигини таъкидлайдилар.

Шунингдек, коррупцияга нисбатан бағрикенглик билан муносабатда бўлиш мумкин деган нуқтаи назар мавжуд. Далиллардан бирига кўра, кўплав мамлакатларнинг ривожланиш тарихида (Индонезия, Таиланд, Корея) иқтисодий ўсиш коррупциянинг кўпайиши билан бирга бўлган даврлар бўлган, яъни коррупциянинг кўпайиши ҳатто иқтисодий ўсишга тўсқинлик қилмаган³¹. Бошқа бир далилга кўра, пора бериш фақат давлат ва муниципал тузилмалар фаолиятида бозор тамойилларини амалга оширишдир. Шундай қилиб, коррупцияга нисбатан бағрикенглик муносабати иқтисодий ўсишда ёки умуман бозор самарадорлигига таъсир қилмаса қабул қилинади. Ушбу нуқтаи назарни танқид қилувчиларнинг таъкидлашича, юқоридаги сабабларга кўра, коррупция даражаси юқори бўлган мамлакатлар ўсиш давридан кейин барқарорликни йўқотиб, пасайиш спиралига тушиб қолиш хавфини туғдиради.

1.11. Коррупциянинг мақбул даражаси

Давлат коррупцияни йўқ қилар экан, коррупцияга қарши курашиш харажатлари шунчалик кўпаядики, коррупцияни бутунлай йўқ қилиш учун чексиз харажатлар талаб этилади. Коррупциядан келиб чиқадиغان зарарлар ва унинг ҳар бир даражаси учун коррупцияни йўқ қилиш харажатларини таққослаш орқали энг кичик умумий йўқотишларни акс эттирган ҳолда коррупциянинг мақбул даражасини топиш мумкин. Кўриниб турибдики, коррупцияни охиригача йўқ қилмаслик шунчаки ушбу жараённинг қимматлиги сабабли жамият учун фойдалироқ. Бироқ, коррупцияга қарши курашга сарфланган маблағларнинг янада самарадорлиги ҳақида унутмаслик керак.

Бундан ташқари, коррупцияга қарши курашиш учун ҳаддан ташқари иштиёқ унинг сабабларини йўқ қилиш зарари билан маъмурий тизимни

³⁰<https://ru.wikipedia.org>

³¹https://samarqand.adliya.uz/samarqand/uz/publikatsii/korupciya/?ELEMENT_ID=31248

мослашувчанлик ва аҳолини фуқаролик эркинликларидан маҳрум қилиши мумкин. Хукмрон гуруҳ жамият устидан назоратни кучайтириш ва сиёсий муҳолифларни таъқиб қилиш учун жазо қонунчилигидан фойдаланиши мумкин.

1.12. Халқаро савдода коррупция

Коррупция халқаро савдода кўп миллиард долларлик зарарларни келтириб чиқаради. Сўнги йилларда халқаро коррупция муаммосига кизиқиш кучайиб бориши сабабларидан бири. Масалан, Американинг экспорт қилувчи фирмаларининг таъқидлашича, улар кўпинча чет эл амалдорларига пора тўлашлари тақиқланганлиги сабабли фойдали шартномаларни йўқотишади. Аксинча, аксарият ЕХХТ мамлакатларида чет эллик шерикларга пора бериш нафақат тақиқланмаган, балки солиқ тўлашда ҳатто даромаддан ушлаб қолينيши мумкин эди. Масалан, немис корпорацияларининг йилига 5,6 миллиард долларга тенг бундай харажатлари бўлган. Вазият фақат 1997 йил охирида, *ЕХХТ мамлакатлари “Халқаро бизнес операцияларида хорижий давлат амалдорларининг пора олишига қарши кураш тўғрисидаги Конвенция”³²ни имзолагандан* кейингина ўзгарди. Конвенцияни бажариш учун кейинги йилларда миллий компанияларнинг бировга пора беришини ман қилувчи қонунлар қабул қилинди. Бу ўринда БМТнинг коррупцияга қарши курашиш бўйича конвенциясини ҳам алоҳида баҳолаш лозим³³.

1.13. Коррупциянинг сабаблари. Асосий қарама-қаршилик

Ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш маълум ресурсларни сарфлашни талаб қилади, бу эса ушбу товарларни истеъмолчиларидан олинган маблағлар билан қопланади. Ходимларнинг иш ҳақи – бу охир-оқибат истеъмолчи томонидан қопланадиган харажатлардан биридир, аммо уларнинг фаолияти хўжайин ва иш берувчининг иродаси билан белгиланади. Бу шундай ҳолатга олиб келадики, истеъмолчи ходимдан керакли хизмат ёки маҳсулотни олади, лекин бу ходимнинг фаолиятига бевосита таъсир эта олмайди. Муайян ҳолат солиқлар билан тўланадиган ва давлат хизматчилари томонидан таъминланадиган жамоат молидир. Мансабдор шахсларнинг иши ҳақиқатан ҳам фуқаролар томонидан тўланишига қарамай, уларнинг иш берувчиси давлат

³² Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Давлат органларининг эксперт-таҳлил фаолияти самардорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида. [HTTPS://LEX.UZ/DOCS/3604732](https://lex.uz/docs/3604732)

³³ Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции.

https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2015/Resource_Guide_on_State_Measures_for_Strengthening_Corporate_Integrity_-_Russian.pdf

бўлиб, уларга конун билан турли шахсларнинг ракобатдош манфаатларига дахлдор қарорларни қабул қилиш ҳуқуқини беради.

Ҳеч қандай ихтиёрий куч бўлмаса, коррупция мумкин эмас. Бирок, юқори ҳокимиятга эга бўлган шахс ёки гуруҳ ўзи белгилаган сиёсатни мустақил равишда амалга ошира олмайди. Шу мақсадда маъмурларни тайинлайди, уларга керакли ваколатларни беради, уларнинг ихтиёрида зарур ресурсларни ўтказди, улар учун ўзини тутиш қоидаларини белгилайди ва устидан назорат олиб боради. Ва қуйидагича муаммо пайдо бўлади:

1. *Қонунлардаги консерватизм хусусияти.* Амалда кўрсатмалар ташқи шароитга қараганда анча секин ўзгаради. Шунинг учун, улар ўз хоҳишларига кўра ҳаракат қилиш учун жой қолдирадилар, чунки акс ҳолда бошқарув тизими мутлақо эгилувчан бўлиб қолади ва қатъий меъёрларнинг ҳақиқатларга мос келмаслиги ишни бутунлай тўхтатиши мумкин. Бирок, бу шуни англатадики, қонунда кўзда тутилмаган вазиятда маъмур энг қулай ижара ҳақи билан бошқаришни бошлаши мумкин.

2. *Ҳамма нарсани ўз ичига олган назорат қилишининг мумкин эмаслиги.* Назорат жуда қимматга тушади, аммо назорат бошқариш сифатига ҳам зарар етказди ва ижодий истеъдодларнинг йўқ бўлиб кетишига олиб келади.

Шундай қилиб, бошқарув тамойилининг ўзида коррупция эҳтимоли мавжуд. Ушбу имконият объектив шароитда ривожланиб, потенциал рента хавфдан устун туради.

Ушбу муаммо бюрократик аппаратда бир неча бор такрорланмоқда, чунки, юқори даражадаги маъмурлар ўзларининг бўйсунувчиларини тайинлайдилар ва ҳоказо. Вакиллик демократиясига эга тизимларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, энг юқори лавозимларни халқдан ҳокимият олган сиёсий элита эгаллайди ва кейинги сайловларда ҳокимиятни йўқотиш хавфи мавжуд.

1.14. Юқори даражадаги коррупция сабаблари

Аксарият экспертлар коррупциянинг юқори сабаби ички ва ташқи қураш механизмларини таъминловчи сиёсий институтларнинг номукамаллигидадир (кейинги қисмга қаранг). Бундан ташқари, баъзи объектив ҳолатлар муҳим ҳисса қўшади деб ўйлаш учун асослар мавжуд:

- қонунлардаги ноаникликлар (бўшлиқлар);
- аҳолининг қонунлардан беҳабарлиги ёки қонунлар тилини тушунмаслик, мансабдор шахсларга ўзбошимчалик билан бюрократик процедураларга тўсқинлик қилиш ёки тегишли тўловларни ошириб юбориш;
- мамлакатдаги беқарор ижтимоий-сиёсий вазият;

- давлат идоралари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шаклланган механизмларининг етишмаслиги;

- бюрократик аппарат фаолияти асосидаги стандартлар ва принципларнинг ҳукмрон элита сиёсатидаги богликлиги;

- бюрократик тизим ва унда фаолият олиб бораётган ходимларнинг касбий лаёқатсизлиги;

- коррупцияни назорат қилиш механизмларини сусайтирадиган махфий келишувлар тузилишига олиб келадиган непотизм ва сиёсий ҳомийлик;

- ижро этувчи ҳокимият тизимида бирликнинг йўқлиги, яъни бир хил фаолиятни турли ҳокимият органлари томонидан тартибга солиш;

- фуқароларнинг давлатни бошқаришдаги иштирокининг паст даражаси.

Шунингдек, юқори даражадаги коррупция сабаблари ҳақидаги фаразлар, юқори коррупцияга сабаб бўлиши мумкин бўлган ҳолатлар бўйича бошқа тахминлар кўриб чиқилади:

- хусусий секторга нисбатан давлат секторида иш ҳақининг пастлиги;

- иқтисодий давлат томонидан тартибга солиш;

- фуқароларнинг мансабдор шахсларга богликлиги, айрим хизматларга давлат монополияси;

- бюрократик элитани халқдан ажратиб туриш;

- иқтисодий беқарорлик, инфляция;

- аҳолининг этник хилма-хиллиги;

- иқтисодий ривожланишнинг паст даражаси (жон бошига ЯИМ);

- диний анъаналар;

- умуман мамлакат маданияти.

Бугунги кунга келиб ушбу гипотезаларни тасдиқлаш бўйича келишув мавжуд эмас.

Давлат секторида иш ҳақининг хусусий секторга нисбатан кўпайиши коррупциянинг дарҳол пасайишига олиб келмайди. Бошқа томондан, бу бюрократия малакаси даражасини босқичма-босқич оширишга ёрдам беради ва узоқ муддатли истиқболда ижобий таъсир кўрсатади. Коррупция даражаси энг паст бўлган мамлакатларда мансабдор шахсларнинг иш ҳақи ишлаб чиқариш соҳасидаги иш ҳақига нисбатан 3-7 баравар юқори.

Энг мунозарали масалалардан бири, бу бозорларни давлат томонидан тартибга солиниши, бу монополист сифатида давлатнинг ролидир. Эркин бозор ҳимоячилари таъкидлашларича, давлат учун бозордаги ролнинг пасайиши аввало рақобатнинг кучайиши, зарурий-ихтиёрий куч миқдорини камайиши ва ҳимояни тартибга солиш орқали бозор устунлигига эга бўлиш қобилиятининг пасайтиришидир. Шу сабабли ижара ҳақини олиш қобилия-тини камайтириш

коррупцияни камайтиришга ёрдам беради. Дарҳақиқат, коррупцияси паст бўлган барча мамлакатлар нисбатан эркин иқтисодиёт билан ажралиб туради. Аксинча, мансабдор шахсларнинг монопол ҳокимияти ва нархларни бозор даражасидан паст даражада ушлаб туриши билан ажралиб турадиган режали иқтисодиёт камёб товар ва хизматларни олиш воситаси сифатида порахўрликни рағбатлантиради.

Ушбу далилга бир қатор эътирозлар ҳам мавжуд. Биринчидан, хусусий сектор ҳар доим ҳам муаммоларга қониқарли ечимларни таклиф қила олмайди ва бундай ҳолларда қўлчилик одамлар ҳукумат аралашувини асосли деб билишади. Бу, ўз навбатида, ноҳақ назорат ва давлат ижара ҳақини ундириш учун олд шартларни яратади. Шундай қилиб, очик иқтисодиёт шароитида ҳам коррупцияни тўлиқ йўқ қилиш мумкин эмас. Иккинчидан, иқтисодиётни либераллаштириш жараёни ҳукумат томонидан амалга оширилади ва шу сабабли, моҳиятан, бу иқтисодиётга фаол аралашидир (бу қўшимча равишда хусусийлаштириш орқали коррупцияни бойитиш манбаларини яратиш билан бирга бўлиши мумкин). Шунинг учун амалда либераллаштиришнинг бошланғич даври аксарият ҳолларда тескари таъсир – коррупциянинг кучайиши билан тавсифланади. Учинчидан, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, либерал демократик сиёсий тизимдаги коррупция даражаси мамлакат раҳбариятининг неолиберал ёки социал-демократик мафкурага риоя қилишига боғлиқ эмас. Бундан ташқари, коррупцияси паст бўлган қўллаб мамлакатларда солиқлар ва давлат харажатлари нисбатан юқори (Канада, Нидерландия, Скандинавия).

1.15. Коррупцияга қарши кураш

Бугунги кунга қадар педагогика ва менежментда инсон идеал амалдор бўлишига кафолат берадиган маълум усуллар мавжуд эмас. Бирок, коррупция даражаси жуда паст бўлган қўллаб мамлакатлар мавжуд. Бундан ташқари, коррупцияни камайтиришга қаратилган ҳаракатлар муҳим ютуқларга олиб келган тарихий мисоллар мавжуд: Сингапур, Гонконг, Португалия, Швейция. Бу аник коррупцияга қарши кураш усуллари мавжудлигини қўллаб-қувватлайди.

Расмий нуқтаи назардан, агар давлат бўлмаса, коррупция бўлмайди. Давлатнинг қўллаб функциялари қатъий асосга эга ва уларни йўқ қилиш мумкин эмас: масалан, барча солиқларни бекор қилиш орқали солиқ органларида коррупцияга қарши курашиш мумкин эмас. Шунга қарамай, коррупция деярли ҳамма жойда кенг тарқалган шароитда, коррупциялашган давлат органларини тарқатиб юбориш, ундан қутулишнинг энг самарали радикал усулларида бири бўлиб туюлади.

Давлат органларини тарқатиб юборишдан ташқари, коррупцияни камайтиришга учта ёндашув мавжуд.

Биринчидан, конунлар ва ижро этилиши қатъийлаштирилиши мумкин, шу билан жазоланиш хавфини оширади.

Иккинчидан, амалдорларга қоида ва конунларни бузмасдан даромадларини кўпайтиришга имкон берадиган иқтисодий механизмларни яратиш мумкин.

Учинчидан, бозорлар ва рақобатнинг ролини ошириш ва шу билан коррупциядан олинадиган даромадларни камайтириш мумкин. Иккинчисига, шунингдек, айрим давлат органлари бошқа органларнинг функцияларини такрорлаш шарти билан, давлат хизматларини кўрсатишда рақобат ҳам қиради. Яхши тасдиқланган усулларнинг аксарияти ички ёки ташқи назорат механизмларига тегишли.

1.16. Ички назорат

Бунга бошқарув аппаратида мавжуд бўлган ички механизмлар ва рақобатлантиришлар қиради: мансабдор шахсларнинг ўз вазифаларини бажаришлари учун аниқ стандартлар ва ҳар бир ходим устидан қатъий назорат. Назоратни таъминлаш учун кўпинча автоном ишлайдиган махсус бўлимлар ажралиб туради. Масалан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари кўпинча бюрократик аппарат сингари ижро этувчи ҳокимият бошлиғига бўйсунди, ammo, шу билан бирга, улар сезиларли мустақилликни сақлаб қоладилар.

Ички назорат абсолютизм даври монархияларида коррупцияга қарши курашишнинг асосий усули эди ва ханузгача юқори самарали бўлиб қолмоқда. Хусусан, Макиавелли монархияларда «хизматчилар ёрдамида бошқариш» коррупция унчалик хавfli эмас, чунки барча «хизматчилар» сувереннинг фойдасига қарздордир ва пора бериш қийинрок.

1.17. Ташқи бошқарув

Ташқи бошқарувга ижро этувчи ҳокимиятдан юқори даражада мустақилликка эга бўлган механизмлар қиради. *Бирлашган Миллатлар Ташқилотининг Коррупцияга қарши Конвенсиясида*³⁴ бундай механизмлар мавжуд. Қонунни бузган бюрократ осон ва самарали судланиши мумкин бўлган мустақил суд тизими коррупциянинг потенциал жозибадорлигини кескин

³⁴http://old.prokuratura.uz/uz/pages/corruption_regulations/konventsia_organizatsii_obedinennykh_natsiy_protiv_korrupsiyi/

пасайтиради. Сўз ва оммавий ахборот воситалари эркинлиги бюро-кратик коррупцияни назорат қилишнинг энг самарали воситаларидан биридир.

Ташқи назорат бозор иқтисодиёти ва либерал демократик давлатларга хосдир. Эҳтимол, бу бозорнинг нормал ишлашини амалга ошириш учун мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш учун аниқ қоидалар, механизмлар, шу жумладан, соғлом рақобат муҳитини таъминлайдиган самарали ҳуқуқий тизим талаб етилиши билан боғлиқ. Либерал демократия, шунингдек, ўз мақсадларига эришиш учун сайлов тизимига, қонун устуворлигига, мустақил адолатга, ҳокимиятни тақсимлашга ва мувозанат тизимига таянади. Ушбу сиёсий институтларнинг барчаси бир вақтнинг ўзида коррупция устидан ташқи назорат механизмлари бўлиб хизмат қилади.

Бироқ, либерал демократиянинг барча қоидалари ҳам коррупцияга қарши курашиш учун ўзига хос ёрдам бермайди. Масалан, ҳокимиятни тақсимлаш принципи. Ваколатларнинг тақсимланиши уларнинг горизонтал равишда бир-бирларини назорат қилишларини рағбатлантиради. Масалан, парламент демократиясида вакиллик ҳокимияти ҳукуматни тарқатиб юбориш ваколатига эга. Бошқа томондан, президентлик демократиясида ҳокимият тармоқлари янада функционал равишда бўлинади. Шунга қарамай, президентлик республикаларида коррупция одатда парламентдаги каби юқори, бу айнан президентнинг импичмент процедурасининг машаққати билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бундан ташқари, ҳудудий даражадаги ваколатларнинг тақсимланиши ва шу билан ижро этувчи ҳокимият ваколатларининг катта қисмини маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш даражасига ўтказилиши давлат органлари сонининг самарали қисқаришига олиб келади. Бу ҳокимиятнинг ахборот шаффофлигини оширади ва коррупцияни камайтиради. Шунга қарамай, штатнинг федерал тузилиши максимал даражада марказсизлаштиришни таъминлаб, кўпинча бир хил фаолиятнинг турли жиҳатларини турли даражадаги мансабдор шахслар томонидан тартибга солинишига ва натижада унитар давлатларга нисбатан кўпроқ коррупцияга олиб келади.

1.18. Сайлов тизими

Демократик мамлакатларда сайланган вакиллари коррупция учун жазолашнинг асосий усули уларни кейинги сайловларда ҳокимиятдан четлаштиришдир. Бу шунинг англатадики, сайловчининг ўзи сайлаган кишиларнинг ҳалоллиги ва жавобгарлиги даражаси учун жавобгардир. Коррупцияга қарши қурол сифатида сайловларнинг юқори самарадорлигига қарамай, уларнинг таъсири жуда секин намоён бўлади. Ҳар 30 йиллик барқарор

демократик тизим коррупцияга ҳукуматнинг либерал демократик моделига ҳақиқий ўтиш каби таъсир кўрсатади.

Бир қатор муаллифларнинг таъкидлашича, сайлов жараёнидаги камчиликлар коррупция доирасига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Агар сайловлар қонунбузарликсиз ўтказилган бўлса ҳам, уларнинг ўзи тизим сайловчиларни у ёки бу номзодга мафқуравий сабабларга кўра овоз беришни рағбатлантириши мумкин, бунда унинг шахсан ўзи, бўйсунувчилари ёки умуман ўз партияси коррупциясини эътиборсиз қолдиради. Ушбу гипотеза тасдиқланди. Мажоритар тизим бўйича ҳар бир округда бир нечта вакиллар сайланган мамлакатларда, мутаносиб сайловлар ва ёпиқ партия рўйхатлари бўлган мамлакатларга ёки кичик сайлов округлари бўлган мамлакатларда ва ҳар бир округда битта вакилга нисбатан коррупция сезиларли даражада кам. Бунинг сабаби шундаки, мажоритар тизим энг катта индивидуал жавобгарликни таъминлайди ва бир нечта вакилларни ёки очик партиялар рўйхати билан сайлаш сайловчиларнинг номзодларнинг бенуксонлигига бўлган эътиборини сезиларли даражада оширади.

Демократик мамлакатларда сайланган вакилларни коррупция учун жазолашнинг асосий усули уларни кейинги сайловларда ҳокимиятдан четлаштиришдир. Бу шуни англатадики, сайловчининг ўзи сайлаган кишиларнинг ҳалоллиги ва жавобгарлиги даражаси учун жавобгардир. Коррупцияга қарши қурол сифатида сайловларнинг юқори самарадорлигига қарамай, уларнинг таъсири жуда секин намоён бўлади. Ҳар 30 йиллик барқарор демократик тизим коррупцияга ҳукуматнинг либерал демократик моделига ҳақиқий ўтиш каби таъсир кўрсатади.

1.19. Умумий қоралар

Коррупциянинг юқорида айтиб ўтилган сабабларини йўқ қилиш ҳам коррупцияга қарши чора ҳисобланади.

Коррупция нормаларининг конституцияга хилофлиги. Фуқарога чекловлар қўядиган ҳар қандай нормалар, Конституциявий эркинликлар ва инсон ҳуқуқларини тавсифловчи нормалар бундан мустасно, коррупцияга олиб келиши мумкин. Иккинчиси жисмоний шахсларга эмас, балки давлат ҳокимиятига нисбатан чекловларни жорий қилади, бу ҳам қонуннинг ҳаддан ташқари оширилган талабларидан, ҳам давлат ҳокимияти идораларига ўз хоҳишига кўра ваколат беришидан институционал кафолатдир. Коррупция нормалари муқаррар равишда конституцияда белгиланган инсон ва фуқаро-

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 29.08.1997 й. 464-I-сон.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни 04.01.2017 й.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев раислигида 2018 йил 27 июль куни ўтказилган “Жиноятчиликнинг олдини олиш, давлат идоралари ва жамиятнинг бу борадаги масъулиятини ошириш” масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги маърузасидан.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик — ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак”. Ўзбекистон НМИУ. 2017.
5. ПҚ-3628-сон 2018.03.29 Давлат органларининг эксперт-таҳлил фаолияти самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида.
6. Конвенция Организация Объединенных Наций против коррупции 31.10.2003.
7. Алиев Б. Ҳакимов Р. Коррупцияга қарши кураш. Т.: Янги аср авлоди, 2012. 159 б.
8. Алиев.Б, Мухторов.А, Норов.Т ва бошқ. Т.: “Iqtisodiyot”, 2021. 311 б.
9. Абдували Сайбназаров. Сингапур коррупцияга қарши кураш тажрибаси.
10. Official Journal of the European Communities
11. Corruption and Integrity Improvement Initiatives in Developing Countries
12. Council of Europe, European Treaty Series, No. 173
13. БМТ Бош Ассамблеясининг 55/25 қарори.
12. Ахмедов Б. “Ахкомул Куръон” пора ва порахўрлик ҳақида.
13. Ҳамидуллох Беруни. Пора ва унинг турлари.
14. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Қарз ва унга боғлиқ масалалар”.
15. Интернет маълумотлари асосида (uza.uz, ziyouz.com, vatanim.uz lex.uz, ara.org, bbc.com, сайтидаги материаллардан фойдаланилди).

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I боб. КОРРУПЦИЯ ТУШУНЧАСИ, УНИНГ КЕЛИБ ЧИКИШ ТАРИХИ, ТУРЛАРИ ВА ДАРАЖАЛАРИ.....	7
1.1. Таъриф	12
1.2. Коррупция ўтмиши.....	13
1.3. Типология	15
1.4. Коррупцияни ахлокий баҳолаш	16
1.5. Коррупция турлари.....	17
1.6. Коррупция хизматлари бозори	17
1.7. Шахсий манфаат.....	18
1.8. Коррупцион иллатнинг бойитиш жойлари	19
1.9. Суд тизимидаги коррупция.....	20
1.10. Коррупциянинг зарари	22
1.11. Коррупциянинг мақбул даражаси.....	22
1.12. Халқаро савдода коррупция	23
1.13. Коррупциянинг сабаблари. Асосий карама-қаршилик.....	23
1.14. Юқори даражадаги коррупция сабаблари	24
1.15. Коррупцияга қарши кураш	26
1.16. Ички назорат.....	27
1.17. Ташқи бошқарув.....	27
1.18. Сайлов тизими	28
1.19. Умумий чоралар	29
1.20. Объектив қийинчиликлар	30
II боб. КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШДА ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ.....	32
2.1. Сингапурнинг коррупцияга қарши стратегияси	37
2.2. Финляндиянинг коррупцияга қарши стратегияси	41
2.3. Швейцариянинг коррупцияга қарши стратегияси.....	41
2.4. Россиядаги Коррупция	42
2.5. Япония тажрибаси	45
2.6. Австрияда ўқитувчи сифатида адлия ва ички ишлар вазирлари тақдир этилади.....	48

2.7.	Индонезия: коррупцияга қарши 9 та қадрият	49
2.8.	Буюк Британияда коррупция далилларини аниқлаш бўйича махсус дарслик	50
2.9.	Ҳиндистонда коррупцияга қарши таълим дастури йўқ	50
2.10.	АҚШда бехосдан хатога йўл қўйган ходим жазоланмайди	51
2.11.	Таклиф ва 5 ташаббус	51
III боб.	КОРРУПЦИЯНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИ	53
3.1.	Коррупция бўлган иқтисодиётда ресурсларни тақсимлаш модели	53
3.2.	Асосий агент назарияси	54
IV боб.	ЎЗБЕКИСТОНДА ПОРАХЎРЛИК ВА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШ СИЁСАТИ	55
4.1.	Порахўрлик ва коррупция тушунчаси ва эътироф қилиниши	55
4.2.	Жарималар	58
4.3.	Сиёсат	59
4.4.	Мухим хавф соҳалари	60
4.5.	Коррупция тўғрисидаги ахборот қандай топширилиши керак?	61
4.6.	Коррупцион жиноятлар жиний жавобгарлиги	62
4.7.	2017 йил 4 январдан «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги қонун кучга кирди	63
4.8.	Ўзбекистонда коррупцион ҳолатлар, уларнинг хусусиятлари қарши кураш стратегияси ва ҳуқуқий асослари	63
4.9.	Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашишда “compliance control” тизими жорий этилади	65
4.10.	Коррупцияни ўлчаш усуллари хилма-хиллигига қарамай, мутахассислар коррупциянинг аниқ харажатлари ва оқибатларини аниқлашда жиддий муаммоларга дуч келмоқдалар	66
4.11.	Ўзбекистонда коррупция динамикаси	66
4.12.	Ўзбекистондаги коррупция хавфи бўлган соҳалар	68
4.13.	Коррупция “боткоғи”даги соҳалар “тозаланади” ҳамда давлат хизматчиларининг мол-мулки декларация қилинади	68
4.14.	Коррупцияга қарши қандай курашиш керак?	69
4.15.	Сухбатлар ва интервьюлар	71
4.16.	Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонуни	88
4.17.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони	105

4.18.	Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида”ги қарори.....	114
V боб.	КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШ БЎЙИЧА	
	ХАЛҚАРО ҚОНУНЧИЛИК	117
5.1.	Коррупцияга қарши кураш бўйича халқаро ва минтақавий ташкилотлар ва шартномалар.....	117
5.2.	Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши конвенцияси....	119
VI боб.	ИСЛОМДА КОРРУПЦИЯ – МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ	
	ИЛЛАТ СИФАТИДА	208
6.1.	Исломда коррупциянинг асосий кўриниши бўлган рибохўрлик, ришвахўрлик, судхўрлик каби иллатларга берилган таъриф ва тавсиф.....	208
6.2.	Пора ва унинг турлари	217
6.3.	Рибо ҳақида.....	224
6.4.	Судхўрлик.....	232
	ХУЛОСА	234
	ГЛОССАРИЙ	237
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	268

*Бекдават Алиев,
Тожи Омонович Норов*

КОРРУПЦИЯ

ГЛОБАЛ-ИЖТИМОЙ ИЛЛАТ

Монография

“IQTISODIYOT” – 2022

Муҳаррир:

Вахабова М.М.

Мусахҳиҳ:

Султанова Д.Х.

Техник муҳаррир:

Камилова Д.Д.

Саҳифаловчи ва дизайнер:

Матхўжаев А.О.

Лицензия АІ № 240 04.07.2013 й. Босишга рухсат этилди 08.06.2022.

Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табағи 17,0 б.т.

Адади 50 нусха. №17-2022- сонли буюртма.

“IQTISODIYOT” нашриёти ДУК матбаа бўлимида чоп этилди.

100066, Тошкент ш., Ислоом Каримов кўчаси, 49-уй.